

РОЗДІЛ I

Історія України

УДК 94(477.81/82)«176/185»:316.334.56

Оксана Карліна

Міські стани в структурі населення Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.)

Визначено категорії населення, які належали до міських станів у Волинській губернії впродовж 1795–1861 рр. На рубежі XVIII і XIX ст. серед міських станів волинських міст виділено купців, міщан, вільних людей та іноземців, а з 1830-х рр. – «громадян» і «почесних громадян»; ремісників або цехових майже не фіксували як окремий міський стан, а включали до стану міщан. Найчисленнішим було міщанство, а купці становили лише декілька відсотків у складі населення губернії. На підставі статистичних даних проведено аналіз змін у чисельності різних категорій міських станів. Частка міщан і купців у складі населення губернії зростала і в 30-х рр. XIX ст. сягнула 15–18 %. У другій половині 50-х років XIX ст. вона зменшилася через несприятливу демографічну ситуацію. На той час міські стани становили більшість у складі населення в усіх повітових містах губернії, крім Житомира. На Волині на кілька відсотків чисельність міських станів у складі населення губернії була більшою, ніж у європейській частині Російської імперії.

Ключові слова: Волинська губернія, населення, міські стани, міщани, купці, «вільні люди», «громадяни», «почесні громадяни».

Постановка наукової проблеми та її значення. Для розширення історичних знань про соціальну структуру й динаміку суспільства імперського періоду потрібно проаналізувати склад міських станів та еволюцію їхнього інституційно-правового становища. Це завдання набуває особливого значення з огляду на сучасну зацікавленість проблемою становлення середнього класу й громадянського суспільства в Україні. Регіональний характер розвідки дасть змогу виявити як типологічні риси, так і специфіку розвитку міських станів на Волині в першій половині XIX ст.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Дореволюційні дослідники аналізували законодавчу базу, шляхи формування міщанства та його правовий статус [40; 8; 11; 6]. У радянський період у межах вивчення демографічних проблем розглядали питання чисельності й складу міського населення в загальнодержавному та регіональному масштабах [41; 20]. Міщан, зазвичай, відносили до категорії «дрібної буржуазії», яка поступово диференціюється й поповнює ряди робітничого класу та буржуазії [47; 18]. Натомість Павло Риндзюньський розглядав міщанство як податний стан, що перебував у «бідному становищі» [44]. Він охарактеризував основні принципи й напрями державної політики щодо міського населення в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Борис Миронов вивчав структурні зрушення в соціальному та професійному складі населення Росії в другій половині XVIII – 1860-х рр. Він також проаналізував демографічні процеси, динаміку соціальної структури, мобільність мешканців міста [31; 32].

В окремих роботах радянського періоду проявлялося негативне ставлення до купецтва й міщанства. Можна зауважити, що таким воно склалося ще в XIX ст. і відображено в літературних творах. У свідомості інтелігенції XIX ст. поняття «міщанство» асоціювалося переважно не з міським станом, а з певним морально-психологічним типом поведінки.

У 1990-х – на початку XXI ст. міське населення стало предметом окремих досліджень, що пов'язано з розвитком у сучасній гуманітаристиці соціальної історії, яка передбачає ґрунтовне вивчення життя суспільства та його соціальних складників. У центрі уваги – такі питання, як генеза, джерела формування, соціальна структура міського населення, його правовий статус, особливості міської культури,

діяльність міських органів влади тощо. Так, оцінюючи законотворчу діяльність Катерини II щодо міських жителів, Олександр Каменський робить висновок, що стану політику імператриці в цій галузі спрямовано на формування «середнього класу» («середнього роду людей») [24; 25; 26]. У комплексній роботі Б. Миронова із соціальної історії Росії імперського періоду розглянуто процеси утворення й трансформації міських станів, охарактеризовано статус і соціальну мобільність міського населення [33]. На матеріалах міст європейської частини Російської імперії Лідія Кошман проаналізувала правове становище, стану організацію, джерела поповнення та господарську діяльність міщан. Найповніше в монографії висвітлено період середини – другої половини XIX ст. [29].

Потрібно виділити ґрунтовну роботу Наталії Іванової й Валентини Желтової, у якій на підставі законодавчих актів і фактичного матеріалу простежено еволюцію правового статусу соціальних станів упродовж XVIII – початку XX ст. в Російській імперії, у тому числі й міських. Дослідниці виокремили три етапи процесу формування міських станів, завершення кого датують першою третиною XIX ст. За їхніми спостереженнями, в умовах переходу від традиційного аграрного суспільства до індустріального становість зберігалась і мала різносторонній вплив на життя в Російській імперії. Науковці вказали на притаманну деяким історикам «недооцінку становості в соціальній структурі суспільства цього періоду» і «явне перебільшення процесів класоутворення» [19, с. 5–7]. Н. Іванова і В. Желтова трактують стани як поєднання державного інституту, суспільної та корпоративної основи, а діяльність станових корпорацій вважають одним з основних показників зрілості станового суспільства [19, с. 14]. Такої самої думки дотримується американський дослідник Грегори Л. Фріз. У його розумінні в XIX ст. російське слово «сословие» поєднувало етимологічні ідеї «державного інституту» і «суспільної групи» [50, с. 133].

Аналіз новітньої літератури свідчить, що дослідниками розширено уявлення про населення міст, його структуру, особливості правового становища, основні напрями економічної діяльності. З'явився інтерес до міських станів у локальному вимірі.

У статті використовуватимемо **аналіз джерел** різного виду. Серед нормативно-правових актів насамперед виділяємо «Грамоту на права и выгоды городам империи» 1785 р. та «Законы о состояниях», які склали IX-й том «Свода законов Российской империи». Вони закріпили основу соціального устрою суспільства й правове становище кожної станової групи. Ці документи дають змогу прослідкувати державну політику щодо міських станів і зміни в їх складі. Також широко використано статистичні дані першої половини XIX ст., однак, визнаючи їхню цінність, треба пам'ятати, що статистиці того часу не завжди властивий високий ступінь точності. В одних випадках рахувалися наявні (фактичні), в інших – постійні (котрі постійно мешкали в місті), інколи – приписні жителі міста (тобто приписані до міста в ревізьких реєстрах). Багатий статистичний матеріал міститься в щорічних звітах губернаторів. Чітка структура цього виду документів дає змогу простежувати динаміку чисельності й соціально-станової структури населення Волинської губернії за декілька десятиліть.

У цій статті поставлено **мету** – дослідження змін у чисельності різних категорій міських станів та їх частки в складі населення Волинської губернії за період від кінця XVIII ст. до початку 1860-х років.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В історичній літературі соціальні групи, які мали певний набір обов'язків і прав (насамперед користуватися правом на самоврядування), що передавались у спадок, прийнято називати «станами». Однак у цьому значенні цей термін почали широко застосовуватись у дослідженнях соціологічного характеру лише від середини XIX ст. У російському законодавстві дореформеного періоду його використовували рідко й переважно щодо самоврядних колективів (наприклад, у IX-му томі «Свода законов» його винесено в заголовок лише один раз – «Стани духовенства православного» – тут станами названо монастирі та церковні громади). Для позначення статусу з визначеним набором прав й обов'язків законодавець послуговувався терміном «состояние», яке можна перекласти як «статус». До того ж «состояние» мало дві складові частини: права «состояния» – набір прав та обов'язків і звання – термін, який маркував цей соціальний статус. Одна частина соціальних груп свій статус не передавала в спадок (деякі статуси взагалі були тимчасовими), а інша – не володіла правом на самоврядування. Отже, терміном «состояние» визначали юридичний статус підданих російських монархів [58, с. 235].

Піддані Російської імперії в розглядуваний період поділялися на такі «состояния»: дворянство, духовенство, «міські обивателі», «сільські обивателі», іногородці. Чотиричастинну модель організації суспільства закріплено в 1832 р. у першому виданні IX-го тому «Свода законов Российской империи» «О

состояниях» [33, с. 80]. Ідея чотирьох станів не відображає всієї множинності соціальних страт, які реально існували в Російській імперії. Грегорі Л. Фріз зауважив, що «навіть на рівні юридичної термінології держава не встановлювала системи чотирьох станів, – найпевніше вона заснувала чотири юридичні становища, які включали в себе цілий світ із багатьох різних станів» [50, с. 140].

У межах «состояний» склалися стани як юридично оформлені соціальні групи. За обсягом особистих, майнових, а також суспільних прав й обов'язків у структурі станів першої половини XIX ст. можна виокремити непривілейовані податні стани («сільські обивателі», міщани), напівпривілейовані групи (гільдійське купецтво, духовенство, особисті та спадкові почесні громадяни й інші) і панівний стан – спадкове дворянство. Представники стану, будучи формально рівними перед законом, складали багато страт. Соціальні групи одного рівня мали подібний, але не однаковий набір прав та обов'язків.

Організаційною основою непривілейованих станів у Росії були локальні станові громади, наділені державою колективними правами й обов'язками щодо платежу податків і виконання повинностей. Виконання громадами перед державою своїх обов'язків забезпечувала кругова порука – колективна відповідальність усіх членів громади щодо виконання покладених на них обов'язків.

До початку XIX ст. у практиці державного управління формується усвідомлення етнічної та конфесійної множинності населення імперії, конструюється образ її підданих. Тепер їх поділяють на «природних», пов'язаних із панівним слов'янським ядром, і «неприродних», які стали частиною російського соціуму внаслідок приєднання нових земель. «Свод законів о состоянии людей в государстве» 1833 р. за ознакою прав, визначених законом, виділив три групи: «природні обивателі» (міське й сільське населення, поділене на «основні роди людей»: дворянство, духовенство, «міські обивателі», «сільські обивателі»), іногородці (осілі та неосілі) й іноземці [45, ст. 1–2]. За ознакою «природності» іногородців та іноземців виключено з цього переліку. Юридичний статус «іногородців» не отримав у законодавстві однозначного визначення. Сучасні дослідники трактують «іногородців» як окремий стан [19, с. 12–16, 657–718]. Упродовж XIX ст. в межах цього стану склалося декілька станових й етностанових груп.

Формування міських станів у Російській імперії в структурі населення Російської імперії почалося в кінці XVIII – у першій третині XIX ст., коли проходило оформлення їхніх юридичних прав у державних законодавчих актах [19, с. 329]. На перший погляд, визначення поняття «міські стани» не викликає ніяких труднощів. Цим терміном прийнято визначати мешканців міських поселень. Однак серед дослідників немає єдиного погляду не лише щодо критеріїв поділу поселень на міські та сільські, але й навіть щодо поняття «місто». У різні історичні періоди поселення могли змінювати свій статус, переходячи із сільських у міські й навпаки. Також треба мати на увазі, що в Російській імперії містом називався населений пункт, визнаний таким офіційно державою. Його мешканці автоматично набували юридичних прав «міських обивателів», що підтверджує «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» від 21 квітня 1785 р., яка закріпила статус міста. Відповідно до цього правового акта, до категорії міських мешканців віднесено «всіх, хто в тому місті або старожили [...] або будинки, або інші будівлі, або землю мають, або в гільдії, або в цех записані, або службу міську виконували, або в оклад записані» [10, с. 365]. Отже, місто населено представниками різних станів. Отже, під час формування міського спільноти станова ознака не відіграла суттєвої ролі. Проте в міську «обивательську книгу» мали бути записані міські мешканці, віднесені до таких станів: міщани, купці трьох гільдій, цехові, імениті громадяни, іногородні та іноземні гості, тобто вихідці з інших міст або держав, які записалися в цьому місті до цеху або гільдії [10, с. 364]. Саме ці шість соціальних категорій міських мешканців відносять до міських станів. У «Грамоті на права і вигоди містам» 1785 р. зафіксовано їхні права й обов'язки, місце серед інших станів [10, с. 358–364]. Це доводить відчутність чітких законодавчих розмежувань між міськими станами й міськими мешканцями.

Також у статтях «Грамоти [...] містам» міські стани названі «середнім родом людей», тобто такими, що не належать ні до стану дворян, ні до стану селян. Визначення «середнього роду» ґрунтувалося на заперечливому розмежування «ні – ні»; «серединність» підкреслювала балансування між двома великими соціальними групами [58, с. 241]. Водночас термін «середній рід» використовували й для позначення стану міщан. Наприклад, один із розділів цього правового акта називається «Про особисті вигоди міських обивателів середнього роду, або міщан взагалі» [10, с. 367].

Приєднання Волині до Російської імперії наприкінці XVIII ст. стало причиною об'єктивного процесу трансформації соціального статусу представників кожного з трьох станів, які склались у Речі Посполитій, – шляхти, міщан і селян. Зміни в соціальній структурі мешканців Волині започаткувала реєстрація нових підданих із допомогою кількох переписів, які організувала нова влада на рубежі XVIII і

XIX ст. Вплив цих переписів на державну політику в галузі соціальної перебудови суспільства був вагомим.

Під час проведення ревізії в 1795 р. збережено старий поділ людності на християн та євреїв і введено чинний у Росії поділ на два стани – вільних та невільних. До вільного стану віднесено шляхтичів, на яких поширювалися права російського дворянства; людності коронних міст, поділено на стан купців і міщан; іноземців та євреїв зараховано до міських жителів. Невільний стан становили селяни в поміщицьких маєтках і жителі-християни, за винятком шляхти, приватних міст та містечок. У ревізійних «сказках» їх записали в кріпосний стан як підданих власника всупереч різним привілеям, які польські королі дали приватним міським поселенням. Тодішнє розуміння права власності на землю в Росії охоплювало й кріпосне право над людностю, яка обробляє цю землю. Тому той, хто власноруч обробляв землю, повинен бути прикріплений до землі на користь того, хто був її власником. Упродовж першої половини XIX ст. закріпачені міщани-землероби в багатьох приватних містах і містечках подавали судові позови, доводячи, що вони ніколи не були кріпосними. Вони, посилаючись на королівські привілеї, обгрунтовували неправильність запису їх до кріпосного стану й свої права на землю. Такі справи розглядали вищі судові та урядові інстанції (Сенат, Державна рада), але не завжди вони вирішувалися на користь міських жителів.

Одним із найперших ґрунтовних переписів населення також є «Географічний та економічний опис Волинської губернії 1798 р.» [42], складений відповідно до указу Сенату від 10 квітня 1798 р. [35] на вірогідній джерельній базі [4; 5]. У ньому серед мешканців міст і містечок виділено такі соціальні стани та групи: купці, міщани, духовенство, шляхта, вільні люди, цигани й іноземці (див. табл. 1). Цей перелік не збігається з тим, що міститься в «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р.

Таблиця 1

Міські стани в складі населення міст і містечок Волинської губернії в 1798 р. [складено за: 42]

Повіт	Кількість міст і містечок	Кількість мешканців у містах і містечках		У тому числі					
				купці		міщани		іноземці	
				осіб	%	осіб	%	осіб	%
Володимир-Волинський	13	10 902	100,0	15	0,1	3330	30,5	-	-
Дубенський	19	18 889	100,0	52	0,3	7169	38,0	-	-
Житомирський	14	26 944	100,0	140	0,5	7633	28,3	411	1,5
Заславський	8	18 496	100,0	18	0,1	3461	18,7	68	0,4
Ковельський	16	10 545	100,0	11	0,1	3841	36,4	-	-
Кременецький	12	12 482	100,0	34	0,3	5659	45,3	-	-
Луцький	11	12 112	100,0	9	0,1	5472	45,2	-	-
Новоград-Волинський	11	17 665	100,0	19	0,1	2718	15,4	-	-
Рівненський	12	12 284	100,0	10	0,1	2876	23,4	35	0,3
Овруцький	12	6 628	100,0	47	0,7	1619	24,4	-	-
Острозький	9	11 338	100,0	46	0,4	4363	38,5	-	-
Старокостянтинівський	9	15 709	100,0	16	0,1	3883	24,7	-	-
Разом	146	173 994	100,0	417	0,2	52 024	29,9	514	0,3

Як бачимо, у структурі міського населення Волинської губернії міщани становили близько 30 %, але в різних повітах цей показник коливався від 19 до 45 %. Також суттєво відрізнялася кількість міщан у повітових містах, де вони створювали найбільшу соціальну групу серед мешканців (56 %), і в містечках, у яких міщан нараховувалось усього 22 % [підрховано за: 42].

Серед міщан переважали євреї, яким указом від 23 червня 1794 р. дозволялося займатися торгівлею й промислами. Ті з них, котрі мешкали в селах, мали бути внесені в міські книги повітових міст і

підпорядковані магістратам, а згодом переселені в повітові міста [37, с. 694]. Наприклад, у 22 селах Житомирського повіту мешкало по одній-дві родини євреїв (усього 144 особи), зайнятих у корчмарстві [підраховано за: 42, ч. 1]. Усіх їх було зараховано до міщан.

Категорія цехових ремісників, до якої входили майстри, підмайстри й учні, записані в цех для заняття своїм ремеслом, у кінці XVIII ст. існувала формально та за своїм фактичним становищем не відрізнялася від міщан. Цехи не були закритою корпорацією: запис у цех і вихід із нього не викликав особливих труднощів. У переписах кінця XVIII ст. цехові ремісники не виділені в окрему соціальну групу.

До верхівки власне міського (тобто в становому розумінні) населення належали купці (християни та євреї). У Волинській губернії вони становили лише чверть відсотка від усього населення (див. табл. 1). Купці переважно зафіксовані в містах, де вони мали заявляти («оголошувати») про свій капітал і записуватись у відповідні гільдії. Найбільше їх осіло в тогочасних важливих торгових центрах – Бердичеві, Дубні, Острозі.

У структурі населення Волинської губернії як окрема соціальна категорія виділені вільні люди. Близько половини з них мешкало в містах і містечках та становило до 3 % міського населення. Це були переважно вихідці з Австрії та Пруссії, котрі осіли в цьому краї.

Наприкінці XVIII ст. і в перші десятиліття XIX ст. австрійські піддані вільно переселялись у володіння російського імператора. Прикордонна охорона не мала права їх затримувати, а вільно пропускали вглиб губернії, видавши лише «кордонне свідоцтво» [13, арк. 3]. Із цим документом, який мав силу паспорта впродовж трьох місяців, особа могла пошукати собі місця для постійного проживання. Якщо австрійський переселенець оселявся в селі, то кордонне свідоцтво він повинен був пред'явити для запису в повітовий земський суд. Якщо ж він записувався в купецький або міщанський стан, то зазначений документ разом з особистим письмовим зверненням і письмовою згодою кагальних (для євреїв) або гмінних (для християн) прийняти переселенця у свою громаду подавався в магістрат [12, арк. 502]. Після цього магістрат обов'язково записував нового мешканця міста та членів його сім'ї в додаткову ревізьку «сказку», а не в «обивательську книгу» (такого виду документа в магістратах волинських міст не велося). Завершувалася процедура набуття російського підданства складанням присяги на вірність російському престолу. Відомості про переселенців із магістрату надсилались у губернське правління й казенну палату [17, арк. 24].

У Заславі, Житомирі, Рівному та трьох містечках «Опис» 1798 р. зафіксував кілька десятків іноземців. Це могли бути торговці, кваліфіковані майстри, художники, гувернантки, які не прийняли російського підданства. Наприклад, наприкінці XVIII ст. князь Чарторийський одним із перших на Волині запросив німецьких майстрів до Корця. Уже в 1783 р. там побудовано для них кірху. Невелика німецька колонія виникла і в Житомирі [59, с. 10, 14].

На початок XIX ст. міські стани (купці, міщани, вільні люди та іноземці) становили близько 8 % у складі всього населення Волинської губернії (див. табл. 2). Вищий відсоток міщан (у межах 8,5–8,9) був у Дубенському, Житомирському й Кременецькому повітах. Натомість у Старокостянтинівському повіті документи зафіксували мінімальну кількість осіб, зарахованих до міських станів.

Таблиця 2

Міські стани в складі населення Волинської губернії на початку XIX ст.

[складено за: 56, арк. 569 зв. – 570]

Повіт	Міські стани						Інші соціальні стани і групи		Усього жителів	
	купці		міщани		вільні люди, іноземці					
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Володимир-Волинський	33	0,1	2 618	4,7	1 512	2,6	52 061	92,6	56 224	100,0
Дубенський	51	0,1	4 324	8,9	700	1,4	43 731	89,6	48 806	100,0
Житомирський	120	0,2	4 172	8,7	1 058	2,2	42 760	88,9	48 110	100,0
Заславський	17	0,1	2 129	4,4	512	1,0	45 353	94,5	48 011	100,0
Ковельський	19	0,1	2 181	7,0	444	1,4	28 623	91,5	31 267	100,0

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Кременецький	70	0,1	3 874	8,5	9	0,0	41 829	91,4	45 782	100,0
Луцький	41	0,1	3 200	6,4	1 000	2,0	46 053	91,5	50 294	100,0
Новоград-Волинський	575	1,2	2 345	4,9	2 315	4,8	42 734	89,1	47 969	100,0
Овруцький	12	0,1	1 421	3,1	854	1,9	43 082	94,9	45 369	100,0
Острозький	51	0,1	2 599	6,0	1 064	2,5	39 340	91,4	43 054	100,0
Рівненський	14	0,1	2 141	4,6	1 745	3,8	42 054	91,5	45 954	100,0
Старокостянтинівський	13	0,1	465	1,1	7	0,0	41 777	98,8	42 262	100,0
Разом	1 016	0,2	31 469	5,7	11 220	2,0	509 397	92,1	553 102	100,0

Міщанство перебувало в основі соціальної піраміди, серед груп із мінімальною правоздатністю. Міщани були другою після «сільських обивателів» категорією податного населення. Міщани, як і селяни, поставляли рекрутів, виконували грошові й натуральні повинності, могли бути піддані тілесним покаранням. Однак певна економічна свобода та захист майнових прав робили правове становище міщанина вигіднішим, ніж селянина. Разом із тим у містах завжди жила категорія міщан, близьких за видом занять, побутом і ментальністю до селян.

Треба зауважити, що збідніння міщанина не тягнуло за собою його автоматичне виключення зі стану (на відміну від купецтва, членство в якому фактично купувалося). Відповідно до загальних правил міщанський статус утрачався в таких випадках: після офіційно оформленого переходу в інший стан (наприклад після запису в купецьку гільдію або переходу на «поштову службу»), у випадку вступу на військову службу (добровільно, за рекрутським набором або за вироком суду), коли міщанин визнавав себе винним у карному злочині, «з цим пов'язано позбавлення всіх громадянських прав, а отже, позбавлення і прав стану».

На початок 1830-х років чисельність купців і міщан у складі населення Волинської губернії становила близько 15 %. І надалі вони найбільше концентрувались у Житомирському, Дубенському й Кременецькому повітах (див. табл. 3). Наявність найбільшої кількості купецтва та міщанства в Житомирському повіті зумовлена тим, що до складу цього повіту до 1844 р. входив Бердичів – найбільший тогочасний торговий центр південно-західних губерній Російської імперії. Так, у 1838 р. у Бердичеві з 26 400 мешканців до купецького й міщанського станів належало 24 323 особи, або 92 % населення міста [підраховано за: 16, арк. 199]. Важливо також, що й у самому губерньському центрі – Житомирі, який у 1833 р. нараховував 13 940 мешканців, купці та міщани становили 68,5 %, а в 1837 р. – уже 80,1 % із 20 515 усіх жителів [14, арк. 187; 15, арк. 164].

Таблиця 3

Купці та міщани в складі населення Волинської губернії в 1831 р. [складено за: 57, арк. 85–88]

Повіт	Усього мешканців	У тому числі купців і міщан	Відсоток купців і міщан
1	2	3	4
Володимир-Волинський	120 647	15 150	12,56
Дубенський	92 353	17 382	18,82
Житомирський	153 333	37 281	24,32
Заславський	118 213	11 829	10,01
Ковельський	76 571	11 060	14,44
Кременецький	107 975	18 571	17,20
Луцький	86 979	13 178	15,15
Новоград-Волинський	125 518	17 000	13,54
Овруцький	55 242	6 472	11,72

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4
Острозький	87 933	11 144	12,67
Рівненський	101 192	10 346	10,23
Старокостянтинівський	102 211	14 570	14,26
Разом	1 228 167	183 983	14,98

Якщо порівняти кількість купців і міщан у трьох південно-західних губерніях на початок 30-х років XIX ст., то помітна на 3–5 % вища чисельність цих міських станів у Волинській губернії, порівняно з Подільською й Київською (див. табл. 4), що пояснюється функціонуванням на той час на Волині таких важливих для товарообміну в регіоні міст, як Бердичів, Дубно. Кременець.

Таблиця 4

**Чисельність міських станів у Волинській, Подільській і Київській губерніях на 1832 р.
[складено за: 51, арк. 11–11 зв.]**

Соціальний стан	Волинська губернія		Подільська губернія		Київська губернія	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Купці	3911	0,3	438	0,1	1764	0,1
Міщани	180 046	15,3	168 860	12,0	125 649	9,5
Інші соціальні стани й групи	992 877	84,4	1 236 315	87,9	1 187 180	89,6
Разом	1 176 834	100,0	1 405 623	100,0	1 324 613	100,0

Треба також сказати, що в самих містах Волинської губернії вже в другій половині 1830-х рр. купці та міщани становили трохи більше ніж половину від загальної кількості мешканців міських мешканців, що дає підставу припустити про їх значимість у житті волинського міста (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Частка купців і міщан серед міських жителів губернії у 1837 р.
[складено за: 43, л. 17 об.]**

Місто	Усього міських жителів	Із них:		Відсоток купців і міщан
		купці	міщани	
Житомир	21 726	1383	13 223	66, 8
Овруч	3863	18	3327	86, 6
Ковель	4125	60	2917	70, 7
Володимир-Волинський	5523	77	3489	64, 6
Кременець	8774	18	3068	35, 2
Старокостянтинів	11 273	132	0	1, 2
Луцьк	6722	62	4254	64, 2
Новоград-Волинський	5888	85	1796	31,9
Рівне	7043	74	3853	55, 8
Заслав	8926	175	6013	69, 3
Дубно	10 366	82	7442	72, 6
Острог	9432	208	6406	70, 1
Бердичів	35 279	898	22 152	65,3
Усього в губернії	138 948	3 272	77 948	58, 4

У 1830-х рр. у становому складі населення Волинської губернії проходили суттєві зміни, зумовлені державною політикою щодо шляхти. Особливістю зниклої в кінці XVIII ст. польсько-литовської держави була чисельність її вищого стану – шляхти. За підсумками першої ревізії, проведеної російською владою

в 1795–1796 рр. на приєднаних землях, виявилось, що шляхти нараховується понад 250 тис. «душ чоловічої статі» [22, с. 153, 163, 164]. Вона складалася з різних за майновим станом соціальних груп. Більшість шляхтичів, які стали новими підданими російського монарха, належала до дрібної шляхти: чиншової, околичної, службової. Лише у Волинській губернії на 1800 р. нараховувалося 35 849 осіб чоловічої статі, які належали до «фільваркової», «чиншової», «околичної» й «служилої» шляхти [підраховано за: 2, с. 105].

До Листопадового повстання 1830 р. в західних губерніях ця шляхта користувалася привілеями дворянства імперії без формального визнання свого «благородного» статусу Герольдією, хоча ще з 1795 р. безпомісні шляхтичі приєднаних територій могли доводити своє «благородство», керуючись «Грамотою на права [...] дворянству» 1785 р. [37, с. 695]. У ній нараховувалося 15 видів доказів дворянства, які повинні були підтверджувати одну або декілька умов для затвердження в «благородному» стані [9, с. 354–355]. У Росії не брали до уваги відмінності польської концепції розуміння «благородства» від російської. Якщо в Росії дворянство мало служилий характер та асоціювалося з володінням помістями й кріпосними селянами, то в Речі Посполитій шляхетство розумілося завжди як походження, а не як майнове становище особи та передавалося дітям без будь-якого стосунку до майна [34, с. 322–323; 30, с. 15]. Приналежність до шляхетського стану підтверджувалася громадською думкою. Шляхтичем уважали того, кого визнавали таким у місцевому співтоваристві.

Упродовж перших двох десятиліть XIX ст. у російських чиновників склалося розуміння терміна «шляхта» не як усього вищого стану колишньої Речі Посполитої, а лише його незаможної частини, яка власною працею здобувала засоби для життя. У ході проведення ревізії 1816 р. зроблено спробу провести перевірку всієї дрібної шляхти [38, с. 465–467].

Після Листопадового повстання 1830 р. змінився характер питання про місце шляхти в російському суспільстві: зі станово-правового він став виразно політичний, що відобразилось у змісті указу від 19 жовтня 1831 р. [49, с. 56]. Верховна влада взяла курс на деполонізацію західних губерній, що відразу позначилося на долі дрібної шляхти. Метою жовтневого указу була юридична ліквідація шляхти як привілейованого стану Речі Посполитої, який користувався правами дворянства Російської імперії. Відповідно до указу встановлювалося «певне розрізнення між дійсними шляхтичами, тобто тими, хто довів установленим порядком свій статус і визнаний у ньому Герольдією, та особами, які називаються шляхтою без затвердження присвоєного собі статусу законними доказами» [36, с. 134–138]. Перші, як справжні дворяни, продовжували користуватися становими правами в повному обсязі, а останні повинні були скласти новий стан, який, залежно від місця осілости, отримував відповідну назву: сільські жителі називалися однодворцями, а мешканці міст – громадянами («гражданами») з додаванням назви тієї губернії, де вони проживали. Уведення цього розмежування пояснюється поділом всіх «вільних обителів» в імперії на міських і сільських. Статус однодворця чи громадянина шляхтич міг зберегти лише за умови проживання в межах західних губерній. Якщо він переїжджав в іншу губернію, то повинен був приписатися до місцевої міської чи сільської громади, тим самим утрачаючи належні йому особливі права. Тому можна сказати, що для нового стану вводилася своєрідна смуга осілости. Так, жовтневим указом 1831 р. держава «сконструювала» нову соціально-правову категорію з визначеним їй місцем в імперській становій ієрархії.

Уже до кінця 1833 р. у Волинській губернії зі шляхти до стану громадян й однодворців зараховано, відповідно, 729 і 10 788 осіб чоловічої статі [2, с. 385]. Однодворці та громадяни західних губерній належали до податних станів, але мали певні привілеї: замість подушного податку, яким маркувалися податні, непривілейовані стани, вони платили подимний збір, тобто податок із домогосподарства, у розмірі, залежному від виду занять і наявності земельної власності. Щодо рекрутської повинності, то термін служби становив 15 років, замість 25, передбачених для селян і міщан.

Оформлення правового статусу групи означає легітимізацію її існування. Закріплюючи правовий статус групи, законодавець присвоює йому певний юридичний код – визначає певні права й обов'язки. Тому сам факт фіксації в юридичних актах будь-якого рівня конкретних обов'язків, прав і привілеїв, співвіднесених з етнічною приналежністю, можна розглядати як визнання існування суб'єктності етнічних груп і легітимізацію їхнього правового статусу. Відбувається взаємонакладення, пересікання статусу різних етнічних і станових груп. «Близькість двох понять – етнічного і станового – особливо яскраво проявилась в інституалізації етнічних спільнот як станів. Автономія цілих народів була забезпечена шляхом їх перетворення в окремі стани, як це сталося у випадку [...] німецьких, грецьких, італійських колоністів, приваблених у Росію податковими пільгами» [23, с. 83].

Ще одна зміна в складі міських станів сталась у 1832 р., коли, замість категорії «імениті громадяни», введено категорію «почесні громадяни» [39, с. 193–195]. Право почесного громадянина набувалося назавжди спадково або особисто довічно.

Специфіка походження й статусу деяких соціальних груп у західних губерніях була настільки явною, що законодавець не зміг включити їх у загальноросійські «состояния». Тому до складу «міських обивателів» поряд із міщанами та купцями зараховані «вільні люди західних губерній», «громадяни в містах західних губерній», навіть «селяни міських маєтків». Загалом частка специфічних станів у складі облікованого населення Волинського губернії становила близько 25 % [27, с. 33–34], а в губерніях та областях Російської імперії Петро Кеппен, автор відомих праць із демографії й статистики середини XIX ст., нараховував більше 300 різних соціальних груп [27]. Державна влада своєю волею формувало нові стани, керуючись власними інтересами – фіскальними, військовими, адміністративними, економічними тощо. Еволюція станів багато в чому визначалася завданнями, які стояли перед російським самодержавством.

На середину XIX ст. до стану «міських обивателів» належали такі соціальні групи: гільдійські купці й почесні громадяни, міщани або посадські, ремісники або цехові, робочі люди, вільні люди, приписані до деяких міст, що затверджено у «Своде законов Российской империи», виданому в 1857 р. [46, с. 87]. Міські стани мали досить дрібний поділ на станові групи, що було незручним для статистичного обліку. Тому в публікаціях Центрального статистичного комітету відомості про чисельність міських станів подавалися за такими категоріями: почесні громадяни спадкові, почесні громадяни особисті, купці (без поділу на гільдії), міщани. У річних звітах волинського губернатора за другу чверть XIX ст. згадувалися лише дві категорії міських станів – купці й міщани. «Статистичні таблиці Російської імперії», видані в 1863 р., уміщують вісім міських соціальних груп: почесні громадяни спадкові, почесні громадяни особисті, купці першої гільдії, купці другої гільдії, купці третьої гільдії, міщани, цехові, робочі люди [48, с. 274]. Три гільдії купецтва існували до 1863 р., коли затверджено «Положення про мита за право торгівлі та інших промислів», за яким купецтво поділялося на дві гільдії [7].

У другій половині 50-х років XIX ст. у Волинській губернії зменшилася чисельність міських станів, порівняно з 1830–1840-ми рр. (див. табл. 6). Якщо в 1836 р. вона становила близько 18 %, то у 1857 р. скоротилася до 15 %. 30-ті – 40-ві рр. XIX ст. були несприятливими в демографічній історії губернії. Тоді природний приріст населення зменшився до найнижчого рівня за першу половину XIX ст. і становив усього 5,5 проміле, коли на початку століття він дорівнював 13, а в 1850-х рр. – 10 проміле [21, с. 301–302].

Таблиця 6

Динаміка чисельності населення міських станів у Волинській губернії за 1836–1857 рр. [складено за: 52, арк. 42–42 зв.; 53, арк. 61–61 зв.; 55, арк. 84 зв.; 54, арк. 46 зв. – 48 зв.]

Соціальні стани й групи	1836 р.		1840 р.		1844 р.		1857 р.	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Купці	7999	0,5	8844	0,6	3007	0,2	7685	0,5
Міщани	214 416	15,2	203 980	14,5	188 648	13,6	207 686	13,6
Громадяни, почесні громадяни, іноземці, однодворці, художники	30 588	2,2	-	-	-	-	-	-
Громадяни, почесні громадяни, однодворці			29 664	2,1	37 209	2,7	-	-

Закінчення таблиці 6

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Різночинці, художники, іноземці			3012	0,2	-	-	-	-
Громадяни	-	-	-	-	-	-	3889	0,2
Вільні люди					13 601	1,0	11 174	0,7
Інші соціальні стан й групи	1 160 093	82,1	1 157 726	82,6	1 144 663	82,5	1 298 668	84,9
Разом	1 413 096	100,0	1 403 226	100,0	1 387 129	100,0	1 529 102	100,0

Динаміка чисельності міських станів у трьох південно-західних губерніях за 1795–1858 рр., тобто від V до X ревізії, засвідчує помітне зменшення цих станів саме у Волинській губернії в 1850-х рр., порівняно з Київською та Подільською губерніями, хоча за матеріалами VII, VIII і IX ревізії частка міських станів у складі населення Волинської губернії була найвищою (див. табл. 7).

Таблиця 7

Міські стани в складі податного населення Волинської, Київської та Подільської губерній (особи чоловічої статі) [складено за: 20, с. 118–177]

Ревізія, рік	Губернія								
	Волинська			Київська			Подільська		
	усього, осіб	міські стани		усього осіб	міські стани		усього, осіб	міські стани	
осіб		%	осіб		%	осіб		%	
V-a, 1795	568 438	34 093	6,00	588 775	34 812	5,91	580396	35 099	6,04
VI-a, 1811	542 458	29 000	5,35	635 664	31 152	4,90	584 074	32 976	5,65
VII-a, 1815	631 274	103 616	16,41	679 505	64 313	9,46	646 266	87 693	13,57
VIII-a, 1833	713 489	100 336	14,07	780 697	95 593	12,24	777 785	100 753	12,96
IX-a 1850	739 171	103 562	14,01	831 180	111 825	13,45	797 491	106 514	13,36
X-a, 1858	741 387	86 725	11,70	882 801	115 123	13,04	824 206	104 587	12,68

При порівнянні динаміки чисельності міських станів Волинської губернії за першу половину XIX ст. з динамікою станової стратифікації населення європейської частини Російської імперії за 1795–1858 рр. можемо помітити, що на Волині відсоток міських станів у складі населення губернії становить 11,7 % на 1858 р., що було майже на 4 % більше, ніж у європейській частині імперії. Потрібно також урахувати той факт, що за зазначений період чисельність міських станів у цій частині імперії зросла з 4,33 до 7,86 % за рахунок зменшення всіх інших станів [підраховано за: 33, с. 76–147].

Також зазначимо, що наприкінці 1850-х років міські стани становили більшість в усіх повітових містах губернії, крім Житомира, де концентрувалося губернське чиновництво, духовенства різних конфесій, відставні військові. За кількістю купецтва виділялися такі міста, як Житомир, Заслав, Дубно, Острог. Міщани й цехові становили 70–90 % жителів Острога, Володимира-Волинського, Ковеля, Дубна та інших міст (див. табл. 8).

Загалом, підбиваючи підсумки аналізу чисельності й складу міських стану у Волинській губернії до початку 1860-х рр., можемо погодитися з оцінкою станової стратифікації міського населення в Російській імперії, поданий відомим громадським і земським діячем Костянтином Арсенєвим у кінці XIX ст. у «Вестнику Европы»: «Якщо вважати станом міцно організовану, стійку групу, члени якої пов'язані між

собою спільністю або подібністю прав, обов'язків, занять, то під це поняття не підійде, насамперед, наш «міський стан» або стан міських обивателів, з усіма своїми підрозділами – почесним громадянством, купецтвом, міщанством. Купецтво не може бути відокремлене від міщанства вже з тієї причини, що сьогодняшній міщанин – часто-густо – завтрашній купець, сьогодняшній купець – завтрашній міщанин; але й об'єднувати їх в одне органічне ціле також не можна, тому що міщани-хлібороби, яких дуже багато в деяких наших містах і навіть у неміських поселеннях, не мають нічого спільного з торговцями-міщанами і купцями. Мало точок дотику з останніми і в міщан-ремісників. Виділяються із середовища міського стану, з іншого боку, і почесні громадяни, оскільки це звання набувається, до речі, шляхами, дуже далекими від міських промислів. [...] Не всі вони можуть бути названі навіть «міськими обивателями»; спільних інтересів, спільних поглядів у них немає ніяких; це випадкове зібрання окремих осіб, а не «стан», не «життєвий союз» [1, с. 815]. Недарма американський дослідник Грегорі Фріз використав прикметники «аморфна», «гнучка», «ускладнена» для означення соціальної структури населення Російської імперії [50, с. 142].

Таблиця 8

**Міські стани в складі населення повітових міст
Волинської губернії наприкінці 50-х рр. XIX ст. [складено за: 3, с. 19–20, 68–69, 95–96, 130–131, 160,
181, 210, 228, 248–249, 265–266, 280, 299–300]**

Місто	Міські стани						Інші соціальні стани й групи		Усього жителів	
	купці		міщани й цехові		почесні громадяни (особисті та спадкові)		кількість, осіб	%	кількість, осіб	%
	кількість, осіб	%	кількість, осіб	%	кількість, осіб	%				
Володимир-Волинський	139	2,4	5112	87,2	12	0,2	601	10,2	5864	100,0
Дубно	452	5,7	6053	76,3	14	0,2	1413	17,8	7932	100,0
Житомир	3389	8,6	15 914	40,2	44	0,1	20 193	51,1	39 540	100,0
Заслав	630	7,8	5025	62,3	22	0,3	2387	29,6	8064	100,0
Ковель	189	5,1	2875	77,7	5	0,1	632	17,1	3701	100,0
Кременець	409	3,3	9048	74,0	19	0,2	2756	22,5	12 232	100,0
Луцьк	318	4,6	4247	62,0	7	0,1	2283	33,3	6855	100,0
Новоград-Волинський	332	3,9	6715	79,2	21	0,2	1410	16,6	8478	100,0
Овруч	212	4,2	3662	72,4	14	0,2	1173	23,2	5061	100,0
Острог	490	5,5	7913	88,6	8	0,1	516	5,8	8927	100,0
Рівне	243	4,0	3614	58,7	13	0,2	2285	37,1	6155	100,0
Старокостянтинів	541	4,6	7704	65,5	15	0,1	3514	29,8	11 774	100,0
Разом	7344	5,9	77882	62,5	194	0,2	39 163	31,4	124 583	100,0

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, для міст Волинської губернії XIX ст. характерний складний соціальний склад мешканців. Тому поняття «міські стани» можна розуміти у двох значеннях: у вузькому – як стани, що належать постійно й винятково містам; у широкому – як стани, представники яких так чи інакше присутні в містах і брали участь у міському громадському житті. У місті мешкали і шляхтичі, і духовні особи, і залежні селяни. Ця соціально-станова неоднорідність була характерною рисою волинського міста XIX ст.

Склад міських станів Волинської губернії відрізнявся від великоросійських губерній. На рубежі XVIII і XIX ст. серед міських станів волинських міст у статистичних матеріалах виділено купців, міщан, вільних людей та іноземців, а з 1830-х рр. – «громадян» і «почесних громадян»; ремісників або цехових майже не фіксували як окремий міський стан, а включали до міщан. Найчисленнішим станом було

міщанство, а купці концентрувалися переважно в значних торгових центрах: Бердичеві, Дубні, у губернському місті Житомирі. Частка міщан і купців у складі населення губернії зростала і в 30-х рр. XIX ст. сягала 15–18 %. У другій половині 50-х років XIX ст. вона зменшилася через несприятливу демографічну ситуацію, однак на той час міські стани вже становили більшість у складі населення в усіх повітових містах губернії, крім Житомира.

Глибших досліджень потребує питання переходу дрібної шляхти до складу «громадян західних губерній» як одного з міських станів та його чисельності у Волинській губернії. Це питання є складовим у вивченні проблеми станової політики Російської імперії в південно-західних губерніях.

Джерела та література

1. Арсеньев К. К. Сословное начало в местном управлении и самоуправлении. *Вестник Европы*. 1887. Апрель. Кн. 4. С. 802–831.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва: НЛЮ, 2011. 1008 с.
3. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: Тип. губернского правления, 1869. Вып. 2. 336, 60, 16, 17 с.
4. Брянцева Т. П. Генеральный перепис 1797–1798 рр. про міське населення Волині. *Вісник Київського державного університету. Серія історії*. Київ, 1975. Вип. 17. С. 69–76.
5. Брянцева Т. П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник Київського державного університету. Серія історії*. Київ, 1981. Вип. 21. С. 79–87.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / 6-е изд. Киев: Лито-тип. Тов-ва И. Н. Кушнеров и Ко, 1907. 699 с.
7. Высочайше утвержденное положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. 1863. Января 1. *Полное собрание законов Российской империи* (далее – ПСЗ РИ). Собр. второе. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1834. Т. XXXVIII. Отд. первое. № 39 118. С. 3–15.
8. Градовский А. Д. Начала русского государственного права. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1875. Т. 1: О государственном устройстве. 448 с.
9. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства. 1785. Апреля 21. *ПСЗ РИ*. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. XXII. № 16 187. С. 344–358.
10. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 1785. Апреля 21. *ПСЗ РИ*. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. XXII. № 16 187. С. 358–384.
11. Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской империи. Одесса: Тип. «Техник», 1912. 258 с.
12. Державний архів Волинської області. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 50.
13. Державний архів Волинської області. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 21.
14. Державний архів Житомирської області. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 168.
15. Державний архів Житомирської області. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 391.
16. Державний архів Житомирської області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 391.
17. Державний архів Рівненської області. Ф. 567. Оп. 1. Спр. 137.
18. Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России. *Проблемы социально-экономической истории России*. Москва: Наука, 1971. С. 312–340.
19. Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва: Новый Хронограф, 2010. 752 с.
20. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первая половина XIX в. (по материалам ревизий). Москва: Наука, 1971. 192 с.
21. Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информ. центр «БЛИЦ», 1996. 352 с.
22. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. *История СССР*. 1971. № 4. С. 153–168.
23. Кадио Ж. Лаборатория империи: Россия / СССР. 1860–1940 / пер. с фр. Э. Кустовой. Москва: НЛЮ, 2010. С. 336 с.
24. Каменский А. Б. Сословная политика Екатерины II. *Вопросы истории*. 1995. № 3. С. 29–45.
25. Каменский А. Б. Российская империя в XVIII в.: традиции и модернизации. Москва: НЛЮ, 1999. 326 с.
26. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа. Москва: Изд-во РГГУ, 2001. 575 с.

27. Кеппен П. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей России в 1851 г. Санкт-Петербург: Тип. Имп. акад. наук, 1857. 296 с.
28. Кошман Л. В. Мещанство в России в XIX в. *Вопросы истории*. 2008. № 2. С. 3–18.
29. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. Москва: РОССПЭН, 2008. 448 с.
30. Лисенко С., Чернецький С. Правобережна шляхта: кінець XVIII – перша половина IX ст. Біла Церква: Вид. В. О. Пшонківський, 2007. 448 с.
31. Миронов Б. Н. Социальная структура городского населения России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. *Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы истории города*. Ленинград: ЛГУ, 1988. Вып. II. С. 197–224.
32. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 271 с.
33. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): в 2 т. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. Т. 1. 548 с.
34. Незабитовский В. А. Собрание сочинений. Киев: Изд-е совета Ун-та Св. Владимира, 1884. 369 с.
35. О привидении в точную известность качества казенных имений, состоящих в областях, от Польши приобретенных, и о произведении новой оным люстрации. Именной [указ], данный Сенату. 1798. Апреля 10 *ПСЗ РИ*. Собр. первое. ПСЗ РИ. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. XXV. № 18 475. С. 187–189.
36. О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей. Именной [указ], данный Сенату. 1831. Октября 19. *ПСЗ РИ*. Собр. второе. ПСЗ РИ. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1832. Т. VI. Отд. второе. № 4 869. С. 134–138.
37. О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии. Именной [указ], данный правящему должность минского, изяславского и брацлавского генерал-губернатора Тутолмину. 1795. Мая 3. *ПСЗ РИ*. Собр. первое. ПСЗ РИ. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. XXX. № 17 327. С. 694–695.
38. О учинении по польским губерниям разбора неизвестным людям, вписавшимся при 6 ревизии в класс старой шляхты. Сенатский [указ]. 1816. Января. *ПСЗ РИ*. Собр. первое. ПСЗ РИ. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. XXXIII. № 26 108. С. 465–467.
39. Об установлении нового сословия под названием почетных граждан. Манифест. 1832. Апреля 10. *ПСЗ РИ*. Собрание второе. ПСЗ РИ. Собр. первое. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-е собств. е. и. а. канцелярии, 1830. Т. VII. № 5 284. С. 193–195.
40. Плошинский Л. О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии. Санкт-Петербург: Тип. Э. Веймара, 1852. 286 с.
41. Рашин А. Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. *Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.)*. Статистические очерки / под ред. С. Г. Струмилина. Москва: Госстатиздат, 1956. С. 85–117.
42. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА. Д. 18 653. Ч. 1–12.
43. Российский государственный исторический архив. Ф. 1281. Оп. 2. Д. 113.
44. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 559 с.
45. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный в 15 т. 2-е изд. Санкт-Петербург: Тип. Второго отд-я е. и. в. канцелярии, 1833. Т. 9. *Законы о состояниях: Свод законов о состоянии людей в государстве*. 1833. 446 с.
46. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. Второго отд-я е. и. в. канцелярии, 1857. Т. 9. 572 с.
47. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России (1800–1861). *Исторические записки*. 1978. № 102. С. 153–180.
48. Статистические таблицы Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1863. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год. 330 с.
49. Трояновский К. В. Вопрос о сословном статусе мелкой шляхты западных губерний в правительственной политике России в первой половине XIX века. *Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Гуманитарные и общественные науки*. 2016. № 4(255). С. 53–60.
50. Фриз Г. Л. Сословная парадигма и социальная история России. *Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология* / сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Самарский ун-т, 2000. С. 121–162.
51. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1 199.
52. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2 040.

53. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5 228.
54. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 34. Спр. 1440.
55. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 789 «а». Спр. 215.
56. ЦДІАК України. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 29.
57. ЦДІАК України. Ф. 1342. Оп. 1. Спр. 182.
58. Ширле И. *Третий чин или средний род*: история поиска понятия и слов в XVIII века. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Москва: НЛЮ, 2012. Т. 1. С. 225–248.
59. Sichocka-Petrażycka Z. *Żywioł niemiecki na Wołyniu*. Warszawa: Neuman and Tomaszewski zakład graficzny we Włocławku, 1933. 168 s.

Оксана Карлина. Городские сословия в структуре населения Волынской губернии (конец XVIII – середина XIX ст.). Определяются категории населения, которые составляли городские сословия в Волынской губернии на протяжении 1795–1861 гг. На рубеже XVIII и XIX вв. среди городских сословий волынских городов выделяются купцы, мещане, вольные люди и иностранцы, а с 1830-х гг. – «граждане» и «почетные граждане»; ремесленники и цеховые почти не фиксировались как отдельное городское сословие, а засчитывались к сословию мещан. Наиболее численным было мещанство, а купцы составляли лишь несколько процентов в составе населения губернии. На основе статистических данных проведен анализ изменений в численности различных категорий городских сословий. Доля мещан и купцов в составе населения губернии росла и в 30-х гг. XIX в. достигла 15–18 %. Во второй половине XIX в. она уменьшилась из-за негативной демографической ситуации. На то время городские сословия составляли большинство в составе населения во всех уездных городах, кроме губернского центра Житомира. На Волыни на несколько процентов численность городских сословий была больше, нежели в европейской части Российской империи.

Ключевые слова: Волынская губерния, население, городские сословия, мещане, купцы, «вольные люди», «граждане», «почетные граждане».

Oksana Karlina. Urban Estates in the Population Structure of the Volyn Province (the end of the Eighteenth – the Middle of the Nineteenth Century). The categories of the population belonging to urban estates in the Volyn province during the period of 1795–1861 were determined. At the turn of the eighteenth and nineteenth centuries among the urban estates of the Volyn cities merchants, philistines, free people and foreigners were identified, and from the 1830s also «citizens» and «honorary citizens»; craftsmen or guildsmen were almost not recorded as a separate urban estate but were included to the philistines' estate. The most numerous estate was the philistinism, and the merchants accounted for only a few percent of the population of the province. On the basis of statistical data an analysis of changes in the number of different categories of urban estates was conducted. The share of philistines and merchants in the population of the province was growing and in the 30's of the nineteenth century had reached 15–18 %. In the second half of the 50's of the nineteenth century it decreased due to an unfavorable demographic situation. At that time the urban estates were the majority of the population in all district's cities of the province, except for Zhytomyr. In the Volyn province the number of the urban estates in the population of the province was greater a few percent than in the European part of the Russian Empire.

Key words: Volyn province, population, urban estates, philistines, merchants, «free people», «citizens», «honorary citizens».

Стаття надійшла до редколегії
25.06.2018 р.

УДК 94(477.81/.82)«18»:271.4

Вікторія Білик

Унійна церква в містах та містечках Волинської губернії (перша третина XIX ст.)

У статті відображено мережу парафій Греко-унійної церкви в містах та містечках Волинської губернії першої третини XIX ст.; з'ясовано кількість парафіян у них, визначено частку уніатів у загальній чисельності міського населення. Показано боротьбу містян-уніатів проти ліквідації Греко-унійної церкви та наголошено на важливій ролі цих процесів у соціокультурному розвитку волинських міст і містечок.

Ключові слова: місто, містечко, Волинська губернія, Греко-унійна церква, унійна парафія.